

14.001.81. PURKYNĚ, J. E.

K FILOZOFICKÝM MYŠLENKÁM J. E. PURKYNĚ

Mjr. PhDr. Ivan HRUŠKA, CSc.

Vojenský lékařský výzkumný a doškolovací ústav JEP v Hradci Králové
(náčelník: genmjr. prof. MUDr. Jaroslav Vaňásek, CSc.)

Při pohledu na historii českého a slovenského myšlení lze rozpoznat často se vyskytující úzkou spjatost filozoficko-teoretického bádání a konkrétně historické společenské praxe. Jak nejednou zdůrazňoval i Z. Nejedlý, zářivé filozofické a teoretické myšlenky u nás zpravidla vyjadřovali nikoliv představitelé „čisté filozofie“ či „velkých filozofických systémů“, ale přední činitelé prakticko-společenského života své doby: revoluční buřiči, velcí mužové a organizátoři vědy a školství, vynikající umělci apod. Tak lze hovořit např. o J. Husovi, J. A. Komenském, B. Bolzanovi, J. Kollárovi, L. Štúrovi aj. Do tohoto výčtu patří nikoliv na posledním místě Jan Evangelista Purkyně.

Jeho jméno nese i Vojenský lékařský výzkumný a doškolovací ústav v Hradci Králové, který si letos připomíná již 25. výročí svého založení. Ač jsou široké veřejnosti poměrně dobře známy Purkyňovy lékařské, fyziologické, anatomické, obecně přírodovědné, vědeckoorganizační i národně buditelské a obrozenecké počiny a zásluhy, jeho myšlenky filozofické stojí někdy poněkud v pozadí. Pokusíme se proto o jejich krátké připomenutí. Nepůjde nám přitom o filozofické hodnocení významného přírodovědeckého přínosu J. E. Purkyně (na čele s jeho originálním přispěním ke vzniku a vývoji buněčné teorie). Cílem se stane jen stručný přehled Purkyňových významných, specificky filozofických názorů a stanovisek, a to z hlediska dialektického materialismu a marxisticko-leninské gnozeologie a metodologie vědy.

Své ranější filozofické názory si J. E. Purkyně utvářel mj. při studiu děl J. G. Fichte a F. W. J. Schellinga. Jejich pozornost ke zkoumání přírody mu pomohla, jak sám často tvrdil, opustit životní dráhu piaristického duchovního. Po studiích filozofie v Praze (v letech 1807 až 1813), později i medicíny (1813–1818), již v průběhu své badatelské práce ve Vratislavi, se seznamuje i s myšlenkami čelního předsta-

vitele německé klasické filozofie, G. W. F. Hegela (6; 6–9).

Stěžejním zdrojem jeho filozofických stanovisek byla sama přírodověda, resp. teoretická práce nad jejími novými empirickými fakty. Ve svém přírodovědeckém materialismu sice překonal teistický světonázor, avšak panteismu se nezbavil. Vzhledem ke konkrétně historickým poměrům to je vysvětlitelné. Objektivně se zařazoval k přírodovědeckým kruhům pokrokovější části mladé, ale ještě slabé české buržoazie. Svoji tvorbu rozvíjel v prostředí ideologické nadvlády teologie a náboženství, v době před i po pádu tzv. Bachova absolutismu.

Jak výstižně poznamenal o tři čtvrtiny století později V. I. Lenin, přírodovědecký materialismus jako filozoficky neuvědomělé tendování přírodovědců k filozofickému materialismu či jeho prvkům pod tlakem nesporných empirických faktů nese v sobě zároveň nebezpečí sklouzávání k různým módním či dobovým idealistickým směrům (2; 367, 370). Za projev této skutečnosti můžeme u J. E. Purkyně považovat právě známky panteismu.

Prvky filozofického **materialismu** se u J. E. Purkyně vyskytovaly nejčastěji při pohledu na samu přírodu. V „Listech ze zápisníku zemřelého přírodovědce“ (8; 192) konstatuje: „Představujeme si přírodu, kterou nazýváme a tušíme, jako univerzum či vesmír, jako nekonečné individuum, které do sebe vše zahrnuje a mimo něž není nic...“ (4; 439). V takto pojaté přírodě neexistuje ani monoteistický bůh, jehož existenci Purkyně (opatrně) zpochybňuje těmito slovy: „Pro nás nezakusitelná, třebaže možná, mímolidská a nadlidská duchovní bytost se nedotýká našich sympatií a zdá se, že nepodněcuje rozum, aby ji chápal jako osobnost.“ (4; 442). Uvedená filozoficko-materialistická stanoviska korespondovala s Purkyňovým přírodovědeckým materialismem, vznikajícím při teoretickém zpracovávání nově odhalovaných empirických faktů. Purkyně např. chápal, že funkční

projevy mozku a míchy jsou podmíněny hmotným substrátem (viz jeho objevy gangliových buněk), že subjektivní pocity smyslů nelze vysvětlit pouze endogenní determinací, ale mají svůj objektivní, vnější základ (srovnej jeho fyziologické poznatky o zrakových vjemech, jeho zkoumání příčin postrotační závratí apod.). I když nedospěl touto cestou k jasnému, ucelenému filozoficko-materialistickému hledisku, přesto dokázal Purkyně o svém světonázoru konstatovat: „... nejde o idealistické stanovisko, připouštíme realitu věcí mimo nás, neoddělitelnost duševního a hmotného“ (5; 57).

Proces rozvoje přírodovědy, k němuž svojí tvorbou významně přispíval i J. E. Purkyně, výstižně charakterizoval B. Engels v Dialektice přírody. „Dialektika zbavená mysticismu se stává absolutní nezbytností pro přírodní vědy, které opustily oblast, kde stačily strnulé kategorie.“ (1; 484). Jednalo se o postupný proces přijetí vývojové teorie v biologii, proces překonávání mechanicismu a laplaceovského determinismu, postupného zbavování se mysticismu (někdy prostřednictvím dočasného příklonu k vitalismu či panteismu jako svérázným „mezistupňům“), postupně sílícího vstřebávání prvků **dialektiky** v přírodovědě. V Purkynových formulacích měly tuto podobu: příroda je jednotou konečnosti a nekonečnosti, je sama sobě objektem i subjektem, existuje v prostoru a čase a zároveň jimi není ohraničena, je jednotou individuality i obecnosti; v přírodě vše na sebe vzájemně působí, rozvíjí a nachází se v neustálém vzniku a zániku (4; 439, 440). Takto vznikající jednota nových, konečných jevů přírody je zároveň nekonečným či veškerostí, ve smyslu negace veškeré konečné individuality (4; 439).

Purkyně znal dokonce i hegelovskou myšlenku o rozdělení jednotného na protiklady jako nejhlubším zdroji vývoje. S oporou o přírodovědecké poznatky ji dovedl interpretovat tak, aniž by sklouzl k jasnému, objektivně idealistickému stanovisku. Tvrdí: „Považujíc ... působení přírody, jak ... v utvoření všech bytostí, živých i neživých, ... počínala a počíná, poznáváme, že její působení, sama v sobě nerozdílná moc, do skutečnosti tohoto světa vycházejíc, rozestupuje se na dvojí činnost, jednu hmatnou, předmětnou, bezvědomou, druhou pak duchovní, osobní, vědomou; že však tyto činnosti, vycházejíc z jednoho zřídla věčného, nemohou nikdy býti načisto rozloučeny, nýbrž každá přimísena chová cosi z druhé. Tvořivá síla v přírodě dělí se v každém úkonu svém na dvě doby nebo činitele.“ (7; 30).

Pochopitelně, ve vyjádřeních J. E. Purkyně o společných stránkách přírody a myšlení člověka, tj. o existenci objektivních obecných vlastností a jejich subjektivním odrazu v rozumu, nacházíme často stopy panteistického uvažování; „objektivní, obecné, zákonité“ v přírodě nazývá někdy i „duchovností universa“ (4; 440). Plně se však panteismu nepoddává, pokouší se mu „bránit“, ač nikoliv zcela mate-

rialisticky: „Duch mocí nevyzpytatelnou do hmoty jest vnořen a uzavřen do těla, jehož duší jest, která mu slouží co prostředek pojmání světa vnějšího a spolu co nástroj hmotný jeho činnosti.“ (7; 47).

S filozofickým hodnocením vývoje přírody jako dialektického procesu bezprostředně souvisejí myšlenky o genezi hmoty od neživé k živé přírodě a k lidské společnosti. I J. E. Purkyně uvažoval podobně. Dostal se těsně před hranice dialekticko-materialistického řešení problému. Uvedl: „Při pozorování přírody se odděluje nejprve říše neživého, neorganického a elementárního od říše živého, ta se dále rozliší na říši rostlinnou a na říši živočišnou a nakonec z ní vystoupí říše člověka jako říše inteligentní.“ (4; 442).

I když J. E. Purkyně filozoficky tuší dialektickou, vývojovou, kvalitativní odlišnost živé přírody a „říše člověka“, přírodovědecky se zcela nevyrovnává s Darwinovou teorií. Plně přijímá fakta evoluce živé přírody, avšak otázku samotného **původu člověka** nechává (ve smyslu své snahy po co nejpečlivějším empirickém podložení jakéhokoli teoretického soudu) otevřenou. Přitom nechce souhlasit ani s nábožensko-teologickým kreacionismem. Přibližuje se prvním stupínkům historicko-materialistického vysvětlení, ve zkratce nastíněného již B. Engelsem (1; 452–463). Je pevně přesvědčen, že ve svém vývoji přešel člověk „... od rukou holých ... k nástrojům, od ovládnutí vlastního těla k přemáhání sil přírodních ...“ (7; 37). Pochopil, že „ruka jest nástrojem práce, práce znakem čistolidské povahy“ (7; 35). Původ člověka popisuje takto: „Člověk v dalším rozvinu potřeb svých nebo přinucen přírodou nepříznivou, již odolati nestačily výrobky sil vlastního těla, upotřebil různé prostředky, jaké mu ukazovala a předkládala příroda. Použil tyček co pák ke zdvihání břemen, ostnů a trnů k šití oděvu, ke skolení zvěře, ostrých, tvrdých kamenů k řezání ... Takové práce, silami cizími zprostředkované, žádaly spojenou vůli soudruhů, která vycházela ze stejných pudů a potřeb, a udržována byla buďto přemáhajícím slovem, anebo násilnou kázní ...“ (7; 36).

Je zřejmé, že takto pojatá geneze člověka se musí promítnout do myšlenek o způsobu jeho každodenní existence. Z pozic svého přírodovědeckého materialismu, obohaceného o některé prvky dialektiky, překonává J. E. Purkyně feuerbachovskou nazíravost. Přitom je natolik důsledným přírodovědcem, že nedospívá plně k hegelovskému pojetí aktivity člověka: „zkušenost se ... nedá omezit vlastním subjektivním nazíráním, nýbrž se ... reflektuje také ve vnějším objektivním světě, v předmětech přírody. (Zkušenost se odráží ve společenské praxi. — Pozn. I. H.) Nalézá v nejbližším okolí přírodní objekty podobné člověku a cítí se nucena na ně přenášet vlastní, sebezpozorováním poznanou duchovní existenci. Tak vzniká říše člověka, smíšená z vnitřního a vnějšího smyslu ... S pokrokem této zkušenosti se pozorující sub-

jekt vrací zpět k původně výlučně materiálním (neduchovním) předmětům ... Tento proces se připravuje nejprve pomocí vědecké teorie" (4; 442—443).

Optimistické stanovisko v řešení otázky aktivity člověka plyne u J. E. Purkyně již z jeho **gnozeologického optimismu**. I když jako přírodovědec, a hlavně fyziolog, empiricky odhaluje omezené poznávací možnosti jednotlivého organismu, jednotlivého člověka, otevřeně odmítá agnosticismus: „Příroda je nekonečná a učenec má neomezenou možnost odhalovat zákony, jimiž se řídí" (5; 109). Takové a podobné názory podporovala středoevropská a hlavně mladá česká buržoazie. Rozvoj jejího výrobního způsobu předpokládal rozvoj vědy. To J. E. Purkyně tušil. Svůj myšlenkový projekt organizačního uspořádání a výzkumného zaměření národní „Akademie" uvádí slovy: „Věda je moc" (5; 125).

Tím dává Purkyně najevo svůj (i všeobecně tehdejší buržoazní vědou přijímaný) poznatek o možnosti i potřebnosti vlivu vědy a tvorby vědeckého subjektu na společenské dění. Přitom je zajímavé (a pro buržoazní vědu vůbec charakteristické), že se „opomíjí" či neakcentuje (resp. neuznává) vliv opačný, tj. podmíněnost vědecké tvorby konkrétně historickými, společenskými a zvláště třídními poměry. Synonymem vědeckosti a objektivnosti se v těchto historických podmínkách stává požadavek (jevové) netřídnosti, nestrannosti. „Zapomíná" či neodhaluje se přitom to, co zdůrazňoval nejméně jednou V. I. Lenin; ve společnosti založené na třídním dělení je boj mezi třídami, včetně jeho ideologických projevů ve vědě, nevyhnutelný. V třídním boji nemohou být neutrálové (3; 73—74).

Z gnozeologického hlediska je však Purkyněovo řešení vztahů objektu a subjektu ve vědě (na tehdejší dobu) podnětné. Své žáky důrazně nabádá: „Podstatou vědeckého názoru je, že chce být co možná předmětný, to je, upíná se k předmětu, zdržuje se každé subjektivní příměši a ponechává subjektivní představy platit jen potud, pokud toho nutně, nezávisle na každé libovůli, vyžaduje povaha vnímajícího a tvorivého smyslu ... vědecká přísnost nedovoluje

libovolná vymezení tam, kde ta nejsou dána pro smysly již samým předmětem" (4; 421 až 422). V tomto duchu musí každý „přírodopyspec naší doby", říká J. E. Purkyně, „završit svou práci v empirickém zkoumání i jeho teoretickým zdůvodněním" (4; 443), „se ctí vyřešit spor teologie a filozofie", spor „náboženství a vědy" (4; 441).

Můžeme se oprávněně domnívat, že sám J. E. Purkyně v tomto smyslu vykonal mnoho. V jeho osobnosti se spojovaly mj. vlastnosti **vy-nikajícího empirika** (vytrvalého pozorovatele přírody a experimentátora, důsledně respektujícího objektivní fakta), jakož i vlastnosti **filozoficky erudovaného teoretika** biologie a medicíny, který neupadl do krajností spekulativní, idealistické naturfilozofické metody ani biologického redukcionismu a empirismu. V tom lze spatřovat jeden z významných momentů jeho filozofického a teoreticko-metodologického odkazu.

Z filozofického hlediska by byly velmi zajímavé i otázky Purkyněova přístupu k problémům organizace národní vědy, školství, vývoji českého národa a tehdejší společnosti vůbec a mnohé další. I jejich stručný rozbor by však překročil cíle a meze tohoto příspěvku.

Literatura

1. Engels, B.: Dialektika přírody. V: Marx, K. - Engels, B.: Spisy. Sv. 20. Praha, Svoboda 1966.
2. Lenin, V. I.: Materialismus a empiriokriticismus. Spisy. Sv. 14. Praha, SNPL 1957.
3. Lenin, V. I.: Socialistická strana a nestranná revoluce. Spisy. Sv. 10. Praha, SNPL 1954.
4. Antologie z dějin českého a slovenského filozofického myšlení. (Do roku 1848). Praha, Svoboda 1981.
5. Bureš, R. - Kruta, V. - Teich, M.: Jan Evangelista Purkyně. Praha, Státní zdravotnické nakladatelství 1962.
6. Jana Purkyně dvě pojednání fyziologická z roku 1837 a 1840 s autobiografií. (Red. J. Teige). Praha, nakladatel B. Kočí 1920.
7. Purkyně, J. E.: Sebrané spisy. Sv. VIII. (Úvahy a práce přírodovědné. Uspořádali: Kruta, V. - Hornof, Z.) Praha, Nakladatelství ČSAV 1960.
8. Sebrané spisy J. E. Purkyně. Sv. IV. (Enzyklopädisches Wörterbuch der Medizinischen Wissenschaften.) Praha, Spolek lékařů českých a Purkyněova společnost 1941.

Klíčová slova: J. E. Purkyně; Filozofické myšlenky.